

Heksen avant la lettre

26.10.2021 - 24.04.2022

Welkom in het KBR museum!

Binnen het algemene parcours van het museum stellen we u een themafocus met als titel 'Heksen avant la lettre' voor. Dit ter aanvulling van de tentoonstelling 'Witches' in het Vanderborchtgebouw (27/10/2021-16/01/2022).

Van de 160 tentoongestelde werken hebben er een veertigal een link met het bewuste thema. Aan de hand van deze brochure kunt u die stukken zelf terugvinden in het museum. De brochure schetst het algemene kader en geeft verdere uitleg bij deze focus.

Deze geselecteerde stukken worden in de vitrines aangeduid met genummerde vergulde zandlopers. Op de plattegrond in het midden van deze brochure vindt u de volledige lijst van de stukken en de plaats waar ze in het museum te vinden zijn.

Bij elk tentoongesteld handschrift hoort gedetailleerde uitleg die beschikbaar is via de tablets naast de vitrines. Met behulp van het armbandje dat u bij de ingang heeft ontvangen, krijgt u toegang tot deze info.

Bedankt aan Tania Van Hemelryck (UCLouvain)
en Jelle Haemers (KU Leuven)
voor hun begeleiding.

De titel ‘Heksen avant la lettre’ legt de vinger op een anachronisme in onze verbeelding. Want wat blijkt: de heksenjacht zoals wij die vandaag kennen, is helemaal geen middeleeuws fenomeen. Het woord ‘heks’ bestond zelfs nog niet in de middeleeuwen, maar komt pas vanaf de 16de eeuw voor in de Nederlandse taal.

Tijdens de middeleeuwen werd de misdaad die ketterij was nog niet bij voorrang geassocieerd met vrouwen. Magie maakte deel uit van het dagelijks bestaan. Volkse praktijken en overtuigingen met rituelen van bijgeloof en het oproepen van bovennatuurlijke krachten waren niet uitzonderlijk. Naargelang de context lokten ze nu eens unaniem vertrouwen uit, dan weer leidden ze tot wantrouwen bij de autoriteiten.

Het is pas op het einde van de 15de eeuw dat de sombere figuur

van de heks begint op te duiken onder invloed van traktaten over demonologie. Deze traktaten hadden tot doel hekserij te herkennen en fysiek te elimineren. De obsessie van de clerus voor duivelsverering werd geleidelijk groter. Het is pas vanaf de 16de eeuw – met een piek in de 17de eeuw – dat tribunalen van de Inquisitie of wereldlijke tribunalen, duizenden processen organiseerden waarvan de grote meerderheid tegen vrouwen was gericht. Parallel met de renaissance, de zogenaamde moderne tijd, die nochtans humanisme, rede en

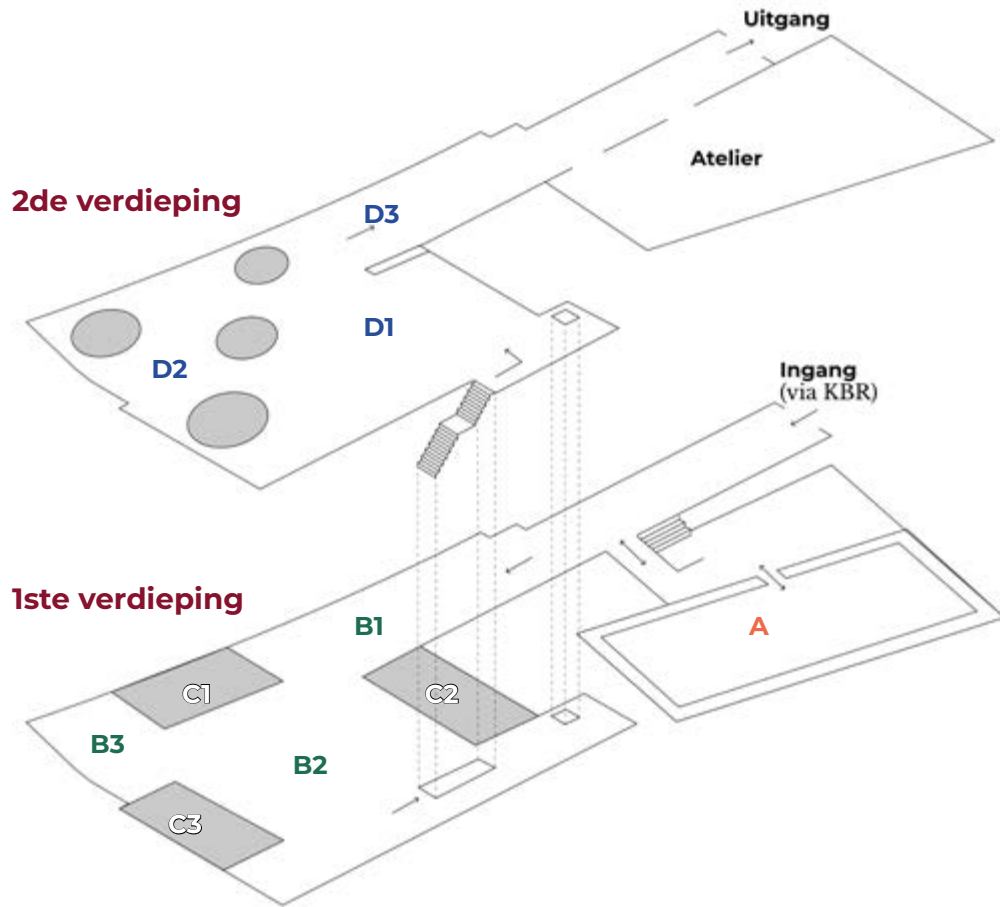
wetenschap predikten, werden op grote schaal brandstapels ontstoken. Het duurde tot de 18de eeuw voor de laatste vlammen in Europa werden gedoofd.

De middeleeuwen gingen dus vooraf aan de ‘heksenjacht’ en aan de stoet van argwaan en vooroordelen waaronder vrouwen gebukt gingen, ook nog lang daarna. Met haar miniaturen, verhalen en getuigenissen biedt de collectie Bourgondische handschriften een bevoorrechte kijk op de wijze waarop de vrouwelijke conditie en magie werden gezien en beleefd net vóór de periode met een duizelingwekkende toename van processen en veroordelingen.

We hebben het over heksen ‘avant la lettre’ omdat sommige vrouwen – ‘als het ware als pioniers, vooruit op hun tijd’ – anticiperen op de strijd waarvan de bezieling ook vandaag nog de drager is van bepaalde vormen van feminisme.

De geselecteerde handschriften reiken stuk voor stuk denksporen aan om een onderzoek te voeren naar de oorsprong van de heksenvervolgingen. ‘Avant la lettre’ verwijst dus naar de toestand voorafgaand aan de finale, definitieve staat van het stereotype. Op deze basissen ontwikkelt er zich een verbeelding die uiteindelijk zal wegen op de vrijheid van alle vrouwen.

Plattegrond van het museum

- A. Nassaukapel
- B. Handschriften maken
- C. De Bourgondische eeuw
- D. De Librije van de hertogen

Iste verdieping:

1. Een groep begijnen luistert naar abt Gille li Muisit - **A**
2. H. Wilgefortis - **A**
3. H. Barbara - **A**
4. Guillaume de Tignonville, *Morele uitspraken van de filosofen* - **B1**
5. De Maagd met het kind Jezus dat op een rol schrijft - **B2**
6. Werk van de kopiïste Katherina van Ghiseghem - **B2**
7. Toegevoegde miniatuur: de opdrachtgeefster - **B3**
8. Jacoba van Beieren - **C1**
9. Johanna van Brabant - **C1**
10. *Betog tegen de sekte van de Waldenzen* - **C1**
11. Jeanne d'Arc - **C1**
12. De waarzegster - **C1**
13. *Traktaat tegen de waarzeggers* - **C1**
14. Christine de Pizan, *De Stad der Vrouwen* - **C2**
15. Jean Gerson, *Boek van de spirituele bedeltocht* - **C2**
16. *Het Ongeluk van Frankrijk* - **C2**
17. *Honderd nieuwe verhalen* - **C2**
18. Jean de Courcy, *Bouquechardière* - **C2**
19. Wapenschild van de omgekeerde wereld - **C2**
20. Wapenschild van Margaretha van Bourgondië - **C2**
21. Mustio, *Gynaecia* - **C3**
22. *Geschiedenis van de goede koning Alexander* - **C3**
23. Guillaume de Lorris en Jean de Meung, *De Roman van de Roos* - **C3**
24. Hildegarde van Bingen, *Physica* - **C3**
25. *Boek van de geneeskrachtige planten* - **C3**

2de verdieping:

26. Regels voor waarzeggerij om de toekomst te voorspellen - **D1**
27. Antoine de la Sale, *La Salle: de Sibylle* - **D1**
28. Christine de Pizan, *De Stad der Vrouwen* - **D1**
29. Christine de Pizan, *De brief van Othéa* - **D1**
30. Het boek van de ridder van de Landry-toren - **D1**
31. Jean Wauquelin, *Verhaal van de mooie Helena van Constantinopel* - **D1**
32. Christine de Pizan, *Boek van de weg van de lange studie* - **D1**
33. Debat over de *Roman de la Rose* - **D1**
34. Boccaccio, *Over beroemde vrouwen* - **D1**
35. Martin Le Franc, *De kampioen der dames* - **D1**
36. Jean Wauquelin, *Kronieken van Henegouwen* - **D2**
37. *Vita Christi* - **D3**
38. Heilige Agnes in de *Legenda aurea* - **D3**
39. Vrome verhalen: mirakel van de Maagd Maria - **D3**
40. Pontificale van de kerk van Sens - **D3**
41. *Spiegel van de menselijke behoudenis* - **D3**

Een periode van groeiend wantrouwen

De beteugeling van de hekserij, een geduchte vorm van ketterij, had tijdens de 15de eeuw betrekking op mannen en vrouwen die als heksen werden aanzien. In de hemel van het 'Traité contre la secte de vauderie' (nr. 10) vliegen mannen en vrouwen naar de sabbat, terwijl ze demonen berijden.

Op het einde van de eeuw wordt de fobie voor een complot van satanisten groter. Er ontstaat een regelgeving in verband met bijgelovige praktijken die tot die tijd met een zekere vaagheid waren omgeven. Waarzeggerij (nr. 13, 26) en kaartleggen (nr. 12) – praktijken die eerder werden geduld zoals uit de handschriften blijkt – worden gedefinieerd en veroordeeld omdat ze voortaan worden geassocieerd met het Kwade. Parallel daarmee recupereerde de geïnstitutionaliseerde wetenschap, een mannenbastion, haar medische autoriteit. Het wantrouwen tegenover vrouwen die kennis hadden van remedies en formules voor verzorging verankerde zich in de samenleving.

De religieuze, staats- en academische autoriteiten legden stap voor stap het kader van de heksenjacht vast en waren bepalend voor het verlies van een groot aantal sociale rechten en vele levens.

Jean Tinctor, *Betoog tegen de sekte van de Waldenzen*, Zuidelijke Nederlanden (Brugge?), tussen 1460 en 1467 (ms 11209, fol. 3r); nr. 10

Boek van de gewone geneesmiddelen, Zuidelijke Nederlanden, 15de eeuw (ms. IV 1024, fol. 30v); nr. 25

Sterke vrouwen: een geschiedenisles

De tentoongestelde werken richten de schijnwerpers op prachtige, sterke, gecultiveerde, onverwachte of jammerlijk vergeten vrouwen. Ze leefden in de Zuidelijke Nederlanden tot ze werden verzwoegen door de vloedgolf van beschuldigingen en processen. Als vele facetten van een breed spectrum leven ze in gemeenschappen binnen de begijnhoven (nr. 1), werken ze, genieten ze relatieve onafhankelijkheid (nr. 4, 40) en dragen ze als mecenasen bij tot de bloei van allerhande kunstvormen. Ze nemen de wapens op en weigeren een secundaire rol te spelen op het politieke schaakbord (nr. 8, 9, 10, 11, 23, 35). Ze bezitten onbetwistbare ancestrale kennis en genieten gezag op geneeskundig vlak als genezeressen en vroedvrouwen (nr. 13, 16, 17). Ze bestellen, lezen en verzamelen verlichte handschriften (nr. 6, 7, 15, 18, 19, 20). Ze houden zelf ook pen of penseel vast (nr. 4 en 6). Weliswaar genoten niet alle vrouwen deze privileges op gelijke wijze;

Christine de Pizan, *De Stad der Vrouwen*, Frankrijk (Parijs), begin 15de eeuw (ms 9393, fol. 2v-3r); nr. 28

sommigen bleven gebukt gaan onder het gewicht van de sociale afkomst. Voorstellingen van vrouwen uit achtergestelde klassen blijven zeldzaam en vertekend (nr. 28).

“In de geschiedenis is ‘anoniem’ meestal synoniem van ‘vrouw’” - Virginia Woolf

Archiefstukken getuigen van de aanwezigheid van leermeisjes en beoefenaarsters die ingeschreven waren bij het gilde van de boekambachten. Kopiïsten zijn er bedrijvig naast perkamentmaaksters, vrouwelijke verluchters (het Franse woord “enlumineresse” komt voor vanaf de 13de eeuw) en boekbindsters. Met

uitzondering echter van recente studies bleef hun werk grotendeels in de schaduw staan. Wanneer we de lange lijst met namen overlopen die werden toegekend aan ‘anonieme meesters’, is de kans groot dat velen onder hen eigenlijk ‘meesteressen’ waren.

Prooien en projecties van de middeleeuwse verbeelding

De fictieve personages illustreren middeleeuwse voorstellingen van het vrouw-zijn, in werken die meestal door mannen zijn geschreven. Sommige van deze figuren, begiftigd met min of meer bovennatuurlijke krachten, stellen vragen bij de perceptie van de macht en het lichaam van vrouwen, tussen angst en aantrekking, zegening en controle.

We vinden er sibillen, zieneressen en tovenaressen naast Bijbelse profeten (nr. 15, 25). Heiligenlevens tonen de moed en het martelaarschap van vrouwen die weigeren in het huwelijk te treden, kracht bijgezet door soms spectaculaire magische episodes zoals het plotse verschijnen van reddende haargroei (nr. 2, 3, 32). De Maagd Maria, belichaming van de moeder (nr. 5, 34), wordt ook voorgesteld als een godin die lactatie heeft als superkracht (nr. 33) of als een vrouwelijke krijger die de duivel verslaat (nr. 34). In de literatuur worden de antieke meesteressen van de kunst van de wonderdrankjes, zoals Circe en Medea, nu eens opgehemeld en dan weer neergehaald (nr. 31). Of ze nu helse of hemelse godheden zijn (nr. 28), hun macht wordt weerspiegeld in de mythe.

Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, Frankrijk, begin 15de eeuw (ms. 9228, fol. 48v); nr. 38

Christine de Pizan, *De brief van Othéa*, Zuidelijke Nederlanden (Rijsel), ca. 1460 (ms 9392, fol. 20v); nr. 29

Voorbeelden van misogynie zijn er in overvloed. Vrouwen – die bespot en gestraft worden – vertolken een hoofdrol in vele episodes van de ‘Cent nouvelles nouvelles’ (nr. 21). Behaard en woest krijgen ze een dierlijk uiterlijk in de verhalen waarin volkeren uit het Oosten worden opgevoerd (nr. 22). Hun naakte lichamen verraden een blik die onderwerpt, instrumenteert en domineert. De tragische levensloop van heldinnen in volksverhalen, zoals de mooie Helena van Constantinopel (nr. 28), toont hoezeer het patriarchaat zijn wil oplegt aan het lichaam en het leven van vrouwen.

De spanning rond de rol en de status van vrouwen is zo groot dat ze aanleiding geeft tot het eerste geschreven literair debat in de Franstalige geschiedenis, over de waarden die worden beschreven in de beroemde ‘Roman de la Rose’ (nr. 23). Aan dit ‘debat van de vrouwen’ (Querelle des femmes) nemen geestelijken, schrijvers en intellectuelen deel. Aan het hoofd van de ‘Champions’ van de vrouwen staat de schrijfster Christine de Pizan, die het in haar hele oeuvre opneemt voor de vrouw en zich opwerpt als verdedigster van haar deugden en haar plaats in de wereld, en positie inneemt tegen de heersende misogynie (nr. 14, 23, 28, 33, 35).

Christine de Pizan, *De Stad der Vrouwen*, Zuidelijke Nederlanden, 1460-70 (ms. 9235-37, fol. 3r); nr. 14

Als aanvulling op de Expo **Witches**

27 oktober 2021 - 16 januari 2022

Vanderborchtgebouw, Brussel
witches-expo.ulb.be

Kortingstarief op vertoning van uw ticket voor het KBR museum

Activiteiten 'Heksen avant la lettre' in het KBR museum

- In het lab van de miniaturist: workshop over het maken van kleuren, in samenwerking met het Nationaal Centrum voor de Geschiedenis van de Wetenschappen.
- Lezingen
- Rondleidingen

Tijdstippen en informatie op www.kbr.be

Het KBR museum slaat de bladzijde om

Vanaf 3 mei 2022 ontdekt u een nieuwe selectie handschriften.

Expo

Toots 100. The sound of a Belgian Legend

22 april - 31 augustus 2022

 KBR